ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 30 (2009)

Δελτίον ΧΑΕ 30 (2009), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια (1936-2007)

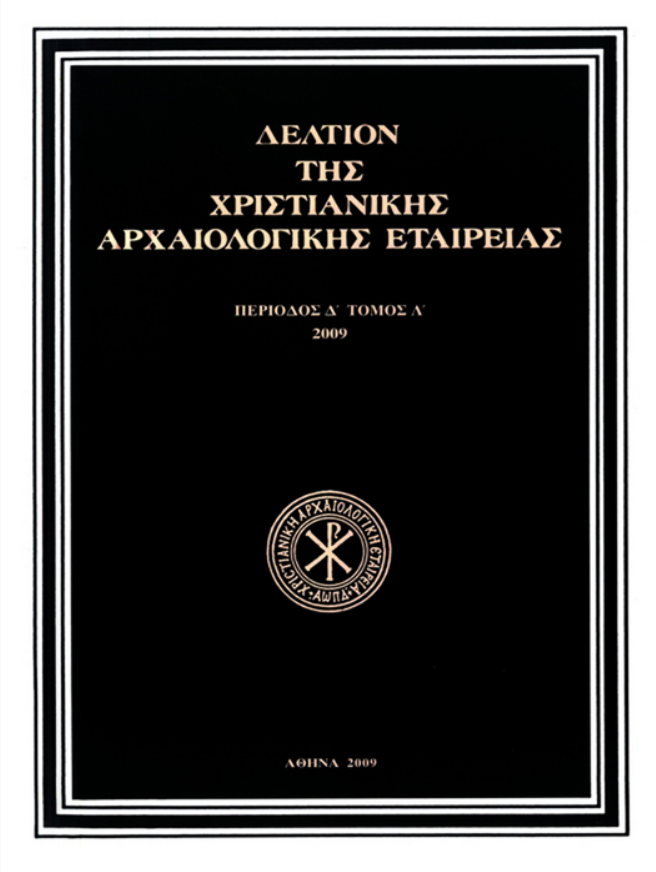

Το παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο «Επτά Βήματα» του Αγίου Ιωάννη στην Κω. Τυπολογικά ζητήματα

Άρης ΠΟΖΙΟΠΟΥΛΟΣ

doi: 10.12681/dchae.633

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΟΖΙΟΠΟΥΛΟΣ Ά. (2011). Το παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο «Επτά Βήματα» του Αγίου Ιωάννη στην Κω. Τυπολογικά ζητήματα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, *30*, 25–36. https://doi.org/10.12681/dchae.633

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο «Επτά Βήματα» του Αγίου Ιωάννη στην Κω. Τυπολογικά ζητήματα

Άρης ΠΟΖΙΟΠΟΥΛΟΣ

Περίοδος Δ', Τόμος Λ' (2009)• Σελ. 25-36

ΑΘΗΝΑ 2009

www.deltionchae.org

Άρης Ποζιόπουλος

ΤΟ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟ «ΕΠΤΑ ΒΗΜΑΤΑ» ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΣΤΗΝ ΚΩ. ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Χωρίς την ερμηνεία των, παραδείσιου χαρακτήρα, παραστάσεων που βρίσκονται στη βορειοανατολική κόγχη αριστερά από το ιερό του σημερινού ναού, που τόσο παραστατικά μου είχε αναλύσει ο αείμνηστος Ηλίας Κόλλιας, θα μου ήταν οπωσδήποτε αδύνατη η μελέτη και η διατύπωση των συμπερασμάτων για το εξεταζόμενο μνημείο. Αλλά θα ήταν ίσως, αντίστοιχα, και στον ίδιο δύσκολο να κατανοήσει τη μεταστροφή του άξονα συμμετρίας του κτιρίου, που έγινε στη συνέχεια, από Β.-Ν. σε Α.-Δ. και τη μεγάλη σπουδαιότητα του, σχεδόν αφανούς σήμερα, κατωφλίου στη βόρεια πλευρά κατά τη μετατροπή του βαπτιστηρίου σε ναό. Το πόνημα αυτό αφιερώνεται στη μνήμη του, αλλά και στη σημασία της διεπιστημονικότητας που αποτελούσε κοινή μας πεποίθηση κατά τη μακρόχρονη επαγγελματική συνεργασία και φιλική μας σχέση[1].

Θέση - Ταύτιση - Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά

Το μνημείο, που αποτελεί σήμερα τον κοιμητηριακό ναό του ορθόδοξου νεκροταφείου, βρίσκεται σε απόσταση 800 μ. περίπου νοτίως του λιμένα της Κω και απέχει 300 μ. από την οδό Γρηγορίου του Ε'. Κατά μήκος της σημερινής αυτής οδού και σε χαμηλότερη κατά 2 μ. στάθμη, υπάρχουν τα λείψανα του μεγάλου ρωμαϊκού decumanus[2], που πλαισιωνόταν άλλοτε από λαμπρά κτίρια της περιόδου αυτής, όπως το Ωδείο και η μεγάλη ρωμαϊκή οικία (Casa Romana). Κατά τον καταστρεπτικό σεισμό του 142 μ.Χ. πολλά κτίρια της ρωμαϊκής εποχής, καθώς και πολλά της λαμπρής ελληνιστικής πόλης, καταστρέφονται. Τρεις αιώνες περίπου αργότερα γίνεται και άλλος καταστρεπτικότατος σεισμός, αυτός του 469 μ.Χ.[3]. Η ισοπέδωση, καθώς και η συσσώρευση των υλικών της καταστροφής ήταν τέτοια, ώστε το επίπεδο των δρόμων και της πόλης γενικότερα ανυψώθηκε σημαντικά. Παρ' όλες τις καταστροφές όμως αυτές και τις οικοδομικές ανακατατάξεις, ο πολεοδομικός ιστός και η οργάνωση του κέντρου της ρωμαϊκής πόλης πρέπει να έμειναν χωρίς σημαντικές αλλαγές και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Άλλωστε, αρκετά από τα μεγάλα δημόσια κτίρια χρησιμοποιήθηκαν και κατά τις δύο αυτές περιόδους. Δεν είναι τυχαίο ότι η μεγάλη βασιλική, στην οποία ήταν προσαρτημένο το βαπτιστήριο που πραγματευόμαστε, κτίστηκε σε μικρή απόσταση από το ρωμαϊκό decumanus.

Η βασιλική[4], κτισμένη στις νότιες παρυφές της πόλης, ερειπώθηκε από το σεισμό του 554 μ.Χ.[5]. Ανασκάφηκε μόνο σε μικρό μέρος της, λόγω των δυσχερειών που

---

[1] Στη συνεργασία και στην εξαίρετη αυτή σχέση οφείλεται κατά μεγάλο λόγο και η ενασχόλησή μου με το υπό εξέταση μνημείο, που άρχισε με μια ανακοίνωση στο *Έκτο Συμπόσιο της ΧΑΕ*, Αθήνα 1986, 53-55. Η ολοκληρωμένη μελέτη αποκατάστασής του βρίσκεται υπό έκδοση. Παράλληλα, τόσο η ανάμνηση του εκλεκτού φίλου, όσο και η κοινή μας ελπίδα για την υλοποίηση αναστήλωσης του βαπτιστηρίου, παραμένουν, από μέρους μου, εξίσου ζωηρές.

[2] L. Morricone, «Scavi et ricerche a Coo 1935-1943», *BdA* 35 (1950), 234 (στο εξής: «Scavi e ricerche»). Ο Morricone έδωσε το όνομα «decumano massimo» στη μεγαλύτερη ρωμαϊκή οδό που ανασκάφηκε στην Κω. Βαίνει από Α. προς Δ. και συναντά στα ΝΔ. τον άλλο, μεγάλο, πλακόστρωτο δρόμο, τον cardo. Το πλάτος του φτάνει τα 10,50 μ., από τα οποία τα 4,45 μ. αποτελούσαν τον αμαξιτό δρόμο.

[3] Β. Σ. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της νήσου Κω*, Αθήνα 1990, 190 κ.ε.

[4] Η ονομασία ως βασιλική του Αγίου Ιωάννη που επικράτησε είναι άκρως αμφίβολη. Ταυτίστηκε απλώς με το όνομα του σημερινού ναού, το οποίο βέβαια δεν είναι άσχετο με την αρχική χρήση του κτιρίου ως βαπτιστηρίου.

[5] Αγαθία Σχολαστικού, *Ιστορία*, II, 16, 98-100· αναφέρει, ως αυτόπτης μάρτυρας, τις καταστρεπτικότατες συνέπειες του σεισμού. Morricone, «Scavi e ricerche», 242-243. Χατζηβασιλείου, ό.π., 26, 194.

προέκυπταν ανέκαθεν από την ύπαρξη του σημερινού νεκροταφείου. Παρ' όλα αυτά, αρκετά είναι τα τεκμήρια που μας οδηγούν στη άποψη ότι επρόκειτο για τη μεγαλύτερη βασιλική της Κω. Αυτά είναι: α) η ανεύρεση ιχνών ψηφιδωτών σε μεγάλη απόσταση βορείως του βαπτιστηρίου[6]· β) η ανεύρεση ψηφίδων κατά την εκσκαφή των τάφων σε ολόκληρη την έκταση του ορθόδοξου νεκροταφείου· γ) η λαμπρότητα του διακόσμου και οι μεγάλες διαστάσεις του ψηφιδωτού δαπέδου, που αντιστοιχούσε στον νάρθηκα· είχε αποκαλυφθεί με ανασκαφή κάτω από την οδό Αναπαύσεως και τοποθετήθηκε αργότερα από τους Ιταλούς στη μεγάλη αίθουσα με τις κιονοστοιχίες του παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου στη Ρόδο[7]. Ο Morricone άλλωστε, εκτιμώντας τις ασυνήθιστα μεγάλες διαστάσεις του βαπτιστηρίου, κρίνει ότι θα επρόκειτο για μια από τις μεγαλύτερες βασιλικές της Ανατολής.

Στην εξώθυρα του σημερινού νεκροταφείου υπήρχε εντοιχισμένη αρχαία μαρμάρινη πλάκα, διαστ. 0,25× 0,26 μ., σε τρεις στίχους, όπου ανεγράφετο: *ΑΠΟΛ-/ΛΩΝΟ/Σ ΠΥΘΙΟ*. Η επιγραφή αυτή, που θεωρείται σήμερα χαμένη, έχει δημοσιευθεί από τον Herzog[8], που την αναφέρει ως ευρισκόμενη «πάνω από την πύλη του νεκροταφείου», δηλαδή στο υπέρθυρο που σήμερα δεν υπάρχει. Ο Ι. Ζαράφτης, στηριζόμενος στο τεκμήριο αυτό, θεωρεί πιθανό η βασιλική να κτίστηκε πάνω στα ερείπια αρχαίου ναού, αφιερωμένου στον Πύθιο Απόλλωνα, που θα ήταν ίσως και προστάτης του παρακείμενου ρωμαϊκού ωδείου[9].

Σχετικά με το εάν το μεμονωμένο σήμερα μνημείο ήταν κατά το παρελθόν βαπτιστήριο ή όχι, έχουν υποστηριχθεί τα εξής: Ο Ι. Ζαράφτης θεωρεί το μνημείο ως ναΰδριο των πρωτοβυζαντινών χρόνων[10] και ο Ι. Βολανάκης το κατατάσσει στα «αμφιβαλλόμενα» βαπτιστήρια[11]. Αντιθέτως, ο Α. Ορλάνδος, παρόλον ότι εξέτασε το μνημείο κατά τη διάρκεια σύντομης παραμονής του στην Κω, οδηγούμενος ορθώς από τυπολογικά κριτήρια, καθώς και από την ονομασία που δόθηκε αργότερα στο ναό, το αναφέρει ως το «βαπτιστήριον τῆς Κῶ»[12]. Του προκαλεί μάλιστα κατάπληξη το γεγονός ότι κανένας από τους ασχολούμενους με τη χριστιανική αρχαιολογία δεν ερεύνησε διεξοδικότερα ένα μνημείο τέτοιας σπουδαιότητας. Ας προσθέσουμε τέλος ότι, εκτός από τον L. Morricone που προαναφέραμε, και ο H. Balducci θεωρεί το μνημείο αδιαφιλονίκητα ως παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο[13].

Κατά την άποψή μου, τα βασικά επιχειρήματα που οδηγούν με βεβαιότητα στην ταύτιση του κτιρίου με βαπτιστήριο είναι τα εξής: α) Η θέση στην οποία είναι κτισμένο το μνημείο, στο νοτιοδυτικό δηλαδή σημείο της βασιλικής και σε επαφή με το νάρθηκα· β) η μορφή του κτιρίου που ανταποκρίνεται άριστα στην τυπολογία των βαπτιστηρίων· γ) υπάρχουν στην Κω και δύο άλλα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια, που η μορφή τους είναι ανάλογη με αυτή του Αγίου Ιωάννη, αλλά απλούστερη. Πρόκειται για το βαπτιστήριο της βασιλικής του Λιμένος[14] στην ανατολική αρχαιολογική ζώνη της πόλης, καθώς και γι' αυτό της βασιλικής του Καπαμά[15] στην ομώνυμη θέση κάτω από το χωριό Ασφενδιού. Η απλοποιημένη, αλλά απόλυτα ανάλογη μορφή τους, σε σχέση με την ανεπτυγμένη και με μεγαλύτερες διαστάσεις του Αγίου Ιωάννη, μας οδηγούν στην υπόθεση ότι τα δύο πρώτα βαπτιστήρια αποτελούν μιμήσεις του τελευταίου, που χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο[16].

---

[6] Morricone, «Scavi e ricerche», 242-243.

[7] L. Laurenzi, «Nuovi contributi alla topografia storico-archeologica di Coo», *Historia* 5 (1931), 612.

[8] R. Herzog, *Koische Forschungen und Funde*, Λειψία 1899, 69, πίν. ΙΙ. Την επιγραφή αυτή αναφέρει ως την παλαιότερη της Κω.

[9] Ι. Ζαράφτης, «Ἱστορία τῆς Κῶ ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρις ἡμῶν», *Κώια*, Β΄ Μέρος, Κως 1923, 101-102. Ας σημειωθεί ότι ο Ζαράφτης κάνει λάθος αναφέροντας «Παρά τῷ Θεάτρῳ πρός Δ. ἐπί τῆς Α. ἐξωθύρας τοῦ χριστιανικοῦ νεκροταφείου...». Το βαπτιστήριο βρίσκεται Ν.-ΝΑ. του θεάτρου και η πλάκα στη δυτική είσοδο του νεκροταφείου.

[10] Ό.π., 102.

[11] Ι. Βολανάκης, *Τά παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1976, 131 (στο εξής: *Βαπτιστήρια*).

[12] Α. Κ. Ορλάνδος, «Τό βαπτιστήριον τῆς Κῶ», *ΠΑΑ* 1928, 441-444. Η επίσκεψη στο μνημείο από τον Ορλάνδο πρέπει να ήταν, όπως αναφέρει και ο ίδιος, πολύ βιαστική και η αποτύπωσή του θα βασίστηκε σε κάποιο σκαρίφημα και μερικές μετρήσεις. Έτσι δικαιολογούνται και τα λάθη που σημειώνονται κατά την περιγραφή του μνημείου: π.χ. οι θόλοι που καταλήγουν στα εσωτερικά τόξα δεν είναι κυλινδρικοί αλλά κωνικοί, στο σχέδιο της τομής δεν φαίνονται οι θόλοι αυτοί αλλά ούτε και το τύμπανο του τρούλλου, ονομάζει τον επιμήκη «εξώτερο οίκο», φωτιστήριο κτλ. (Εικ. 9). Αναπαραγωγή του λανθασμένου αυτού σχεδίου έγινε και από τους Katchatrian (A. Katchatrian, *Les baptistères paléochrétiens, plans, notices et bibliographie*, χ.τ., 1962) και Βολανάκη (*Βαπτιστήρια*).

[13] H. Balducci, *Basiliche protocristiane e bizantine a Coo (Egeo)*, Pavia 1936, 47 (στο εξής: *Baciliche*). Εδώ υπάρχει κατά τη γνώμη μας και το μόνο αξιόπιστο σχέδιο του βαπτιστηρίου, το οποίο ονομάζεται όμως, παραδόξως, «chiesa di San Giorgio» και όχι Άγιος Ιωάννης που είναι η σημερινή του ονομασία.

[14] Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 121, εικ. ΙΧε.

[15] Ό.π., 117, εικ. VIIIθ.

[16] Είναι σύνηθες το φαινόμενο απομίμησης ενός μεγάλου και λα-

Το γεγονός επομένως ότι δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα κολυμβήθρα στο εν λόγω μνημείο δεν αποτελεί ικανό στοιχείο για να θέσει υπό αμφισβήτηση την αρχική χρήση του κτιρίου. Κάποια ανασκαφή που θα μπορούσε να γίνει στην περιοχή του ομφαλίου του ναού, θα αποκάλυπτε, πιστεύω, τα ίχνη της μεγάλης κολυμβήθρας, ανάλογης με τις διαστάσεις και τη σημασία του βαπτιστηρίου. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, αυτή να ήταν σταυροειδής, αν κρίνουμε από τα δύο άλλα, μικρότερα βαπτιστήρια, που πιθανώς τη μιμήθηκαν και έχουν κολυμβήθρες του τύπου αυτού.

Τα βασικά χαρακτηριστικά που προσδίδουν στο βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννη την εξέχουσα σημασία του ανάμεσα στα μνημεία του τύπου αυτού είναι: α) Οι μεγάλες διαστάσεις του. Πρόκειται για ένα από τα μεγαλύτερα βαπτιστήρια που σώζονται σήμερα στην Ελλάδα. Στα Δωδεκάνησα, το μόνο βαπτιστήριο παρόμοιων διαστάσεων που έχει αποκαλυφθεί είναι αυτό της μεγάλης βασιλικής που ανεσκάφη στο οικόπεδο Χατζηανδρέου, στη Ρόδο[17]. β) Η σύνθετη και περίτεχνη μορφή του, που το διακρίνουν από όλα τα άλλα βαπτιστήρια τα οποία είναι απλούστερα και λιτά[18]. γ) Το γεγονός ότι διασώζει στο σύνολο την ανωδομή και τη θολοδομία του, ασχέτως αν αυτή ανήκει στην αρχική ή σε κάποια μεταγενέστερη φάση.

Το κτίριο

Το κτίριο στη σημερινή του μορφή (Εικ. 1) δεν αποτελεί παρά το φωτιστήριο του αρχικού βαπτιστηρίου που μετατράπηκε κάποια χρονική στιγμή σε ναό. Ως προς τη χρονολόγηση της δεύτερης αυτής οικοδομικής φάσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σωζόμενες, αν και σε κακή κατάσταση, τοιχογραφίες: Στη νοτιοανατολική κόγχη, σε εκτεταμένη περιοχή, υπάρχουν σκηνές από τη ζωή του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, που θα

Εικ. 1. Βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννη. Άποψη από ΝΔ.

μπορούσαν να χρονολογηθούν, με αρκετή βεβαιότητα, στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αιώνα[19]. Δεν είναι μάλιστα απίθανο, η θεματολογία αυτή να σχετίζεται με την ανάμνηση της αρχικής λειτουργικής χρήσης του κτιρίου. Αντιστοίχως, στη βορειοανατολική κόγχη απεικονίζεται η Μετάσταση της Παναγίας, ενώ παρακάτω διακρίνονται και ίχνη της Κοίμησης. Γύρω από το κεντρικό αυτό θέμα απεικονίζονται ψάρια, ίσως και άλλα ζώα, που κολυμπούν σε, παραδεισιακού χαρακτήρα, κυανόχρωμη θάλασσα. Οι παραστάσεις αυτές, που χρονολογούνται κατά πρώτη εκτίμηση στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα, μπορούν ίσως να παραπέμπουν στη μετά θάνατον ζωή[20]. Είναι λοιπόν πιθανό, από την περίοδο ήδη αυτή, το κτίριο να είχε το χαρακτήρα κοιμητηριακού ναού που επιβίωσε μέχρι τις ημέρες μας.

Το εξεταζόμενο μνημείο αποτελεί περίκεντρο κτίσμα το οποίο, ως προς την κάτοψη, παρουσιάζεται τετράγωνο εξωτερικά με πλευρά 11,60 μ. και κυκλικό εσωτερικά (Εικ. 2). Ο κύλινδρος που ορίζει την εσωτερική παρειά της τοιχοποιίας του μνημείου έχει διάμετρο 10,10 μ. Ο

μπρού μνημείου από άλλα μικρότερα της εγγύτερης γεωγραφικής περιοχής. Με τα δύο αυτά παραδείγματα θα ασχοληθούμε εκτενέστερα παρακάτω.

[17] Γρ. Κωνσταντινόπουλος - Η. Κόλλιας, «Παλαιοχριστιανικαί καί βυζαντιναί ἔρευναι εἰς τήν Ρόδον, *ΑΑΑ* Ι (1968), 260-263. *ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά, 422· 24 (1969), Χρονικά, 464-467· 25 (1970), Χρονικά, 527· 26 (1971), Χρονικά, 552-555, σχεδ. 8. D. Pallas, «Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973», *Sussidi allo studio delle antichità Cristiana*, Πόλη του Βατικανού 1977, 236-239. Η. Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης», *Ρόδος, 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Πρακτικά, τ. Β', 299-302, εικ. 1-2, πίν. 117-118.

[18] Μεγάλα βαπτιστήρια με περίτεχνη και σύνθετη μορφή απαντώνται μόνο εκτός Ελλάδος.

[19] Α. Κατσιώτη, «Οι σκηνές της ζωής του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο της Κω», *Έβδομο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1978, 37. Η ίδια, *Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1998, 174.

[20] Οι πρώτες αυτές εκτιμήσεις οφείλονται στον αείμνηστο Ηλία Κόλλια που, όπως ήδη ανέφερα, είχε διατυπώσει σε κοινή αυτοψία μας στο μνημείο το 1985.

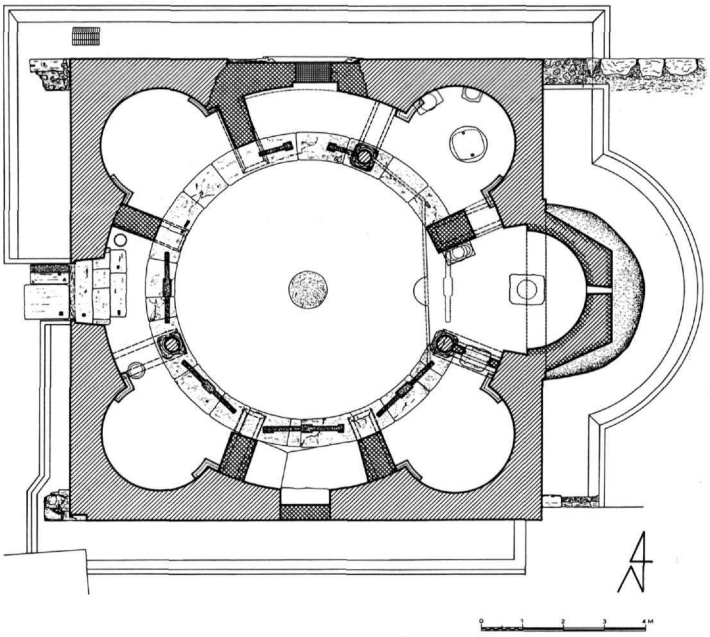

Εικ. 2. Βαπτιστήριο Αγίου Ιωάννη. Κάτοψη (Σχέδ. Α. Ποζιόπουλος).

χώρος που υπολείπεται από την εγγραφή του κύκλου αυτού στο τετράγωνο καταλαμβάνεται από τέσσερις ημικυκλικές κόγχες καλυπτόμενες από τεταρτοσφαίρια (Εικ. 2-4), που θα εξυπηρετούσαν άλλες λειτουργίες, πιθανώς την απόδυση και το χρίσμα. Στην ανατολική πλευρά ανοίγεται η κόγχη του ιερού βήματος του ναού (Εικ. 2, 4 και 5). Στη δυτική πλευρά βρίσκεται η είσοδος του σημερινού ναού (Εικ. 1), ενώ η αρχική κύρια είσοδος του βαπτιστηρίου διανοιγόταν στο μέσο της βόρειας πλευράς, όπου σώζονται το κατώφλι και οι βάσεις των παραστάδων (Εικ. 2). Ενώ δηλαδή ο άξονας συμμετρίας του αρχικού κτιρίου έβαινε από Β. προς Ν., κατά τη μετατροπή του σε ναό εστράφη από Α. προς Δ. Οι κατ' αυτόν τον τρόπο σχηματιζόμενες επτά εσοχές, ήτοι οι τέσσερις γωνιακές κόγχες, το ιερό βήμα και τα δύο αβαθή ανοίγματα των δύο κλεισμένων θυρωμάτων (του βόρειου και του νότιου) προσέδωσαν στο κτίριο την επωνυμία «Επτά (Ιερά) Βήματα» (Εικ. 2).

Σε απόσταση 1,40 μ. από την εσωτερική κυλινδρική επιφάνεια υπήρχε κυκλική, ομόκεντρος κιονοστοιχία (Εικ. 2-4) αποτελούμενη από οκτώ ολόσωμους μαρμάρινους κίονες χωρίς ραβδώσεις, με κιονόκρανα ιωνικού ρυθμού (Εικ. 3). Πάνω στο κάθε κιονόκρανο εδράζεται μαρμάρινο επιστύλιο, που εξασφαλίζει τη σύνδεση του κίονα με την περιμετρική τοιχοποιία στην οποία είναι πακτωμένο. Τα επιστύλια, που είναι διατεταγμένα ακτινωτά, έχουν τραπεζιόσχημη διατομή με τη βάση του τραπεζίου προς τα πάνω, ενώ η λοξότμητη πλευρά τους προς το κέντρο του κτιρίου κοσμείται με έξεργο λαξευτό σταυρό. Οι διαστάσεις του κάθε επιστυλίου, καθώς και η μορφή του σταυρού, παρουσιάζουν ελαφρές διαφορές μεταξύ τους. Οι κίονες και τα κιονόκρανα τοποθετήθηκαν στο βαπτιστήριο σε δεύτερη χρήση και προέρχονται προφανώς από κάποιο από τα πολυάριθμα κωακά μνημεία της αρχαιότητας[21]. Οι πέντε από τους οκτώ κίονες αντικαταστάθηκαν, ύστερα από κάποια μερική κατάρρευση του κτιρίου, με πεσσούς.

Στα μεταξύ των κιόνων διαστήματα υπήρχαν θωράκια, τα οποία περιέκλειαν κυκλικά ολόκληρο τον κεντρικό χώρο του φωτιστηρίου. Αυτό προκύπτει από τις λαξευτές εντορμίες έδρασης αυτών στους λίθους του στυλοβάτη, που είναι και σήμερα ορατές, αν και αρκετά φθαρμένες από τη χρήση (Εικ. 2). Τα διαστήματα αυτά γεφυρώνονται από οκτώ ημικυκλικά ελαφρώς πεπλατυσμένα τόξα (Εικ. 3 και 4). Στο κατ' αυτόν τον τρόπο σχηματιζόμενο περιστύλιο εδράζεται το χαμηλό τύμπανο του τρούλλου, ύψους 0,50 μ. και εξωτερικής διαμέτρου 7,85 μ. Αυτό καταλήγει σε οριζόντια, επίπεδη, περιμετρική επίστεψη που προεκτείνεται προς τα μέσα από την καμπυλότητα του τρούλλου, ο οποίος είναι αρκετά χαμηλωμένος, με το κέντρο του 0,65 μ. πιο χαμηλά από τη γένεσή του (Εικ. 4).

Στα δυτικά του κτιρίου σώζονται υπολείμματα θολωτού χώρου, που πιθανότατα αποτελούσε τον «εξώτερο οίκο» του βαπτιστηρίου (Εικ. 1). Στα ανατολικά είναι ορατά τα υπολείμματα των γενέσεων πλινθόκτιστων τόξων, που θα πρέπει να ανήκαν σε ενδιάμεσο χώρο (στοά;) μεταξύ βαπτιστηρίου και βασιλικής (Εικ. 5)[22].

[21] Η πολύ μεγάλη σεισμικότητα της περιοχής είχε ως αποτέλεσμα τη μερική, ή και σχεδόν ολική, ερείπωση της πόλης σε διάφορες χρονικές περιόδους. Από το γεγονός αυτό προέκυψε η συχνότατη επαναχρησιμοποίηση παλαιότερων αρχιτεκτονικών μελών κατά την κατασκευή των νέων κτιρίων.

[22] Δυστυχώς, δεν μπορούμε να επεκταθούμε ως προς το σχολιασμό των μορφολογικών στοιχείων, αλλά και ως προς τις οικοδομικές φάσεις του μνημείου, λόγω της περιορισμένης έκτασης του πονήματος.

Τυπολογία

Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο η αρχαιότητα δεν είχε ακόμη σβήσει. Οι χριστιανοί του 4ου και του 5ου αιώνα έφεραν έντονη, ακόμη, τη μακραίωνη κληρονομιά του αρχαίου κόσμου. Οι αλλαγές αφορούσαν περισσότερο την ηθική και την κοσμολογική του αντίληψη. Τα έθιμα όμως και οι συνήθειες της καθημερινής ζωής διατηρούσαν ακόμη έντονους δεσμούς με το παρελθόν. Εξάλλου, η αίσθηση του χώρου και γενικά η αντίληψη του δομημένου περιβάλλοντος εκφράζονταν από τα αρχαία μνημεία που, ακέραια ή ερειπωμένα, υπήρχαν και τον περιστοίχιζαν. Έτσι τα νέα οικοδομήματα που κατασκευάστηκαν αυτή την περίοδο, οι θέρμες ή οι βασιλικές με τα κτίρια που τις περιέβαλλαν, επηρεάστηκαν και αυτά από τις μνήμες του παρελθόντος.

Τα βαπτιστήρια, ως χώροι άμεσα συνδεδεμένοι με το νερό, αντικατόπτριζαν παλαιότερους χώρους με συγγενή χαρακτήρα, όπως ήταν οι αρχαίες κρήνες, τα νυμφαία, καθώς και ορισμένοι χώροι των ρωμαϊκών θερμών, τα βαλανεία και οι μικρότερες αίθουσες με πίδακες ή διαφόρων μορφών ανοιχτές δεξαμενές. Και στις δύο περιπτώσεις, γύρω από το νερό, που είχε κυρίαρχη θέση, διαμορφωνόταν περίκεντρη κατασκευή, σχήματος πολυγωνικού, οκταγωνικού συνήθως, ή κυκλικού. Ο τύπος αυτός άλλωστε του κτιρίου προσφέρεται άριστα, όταν υπάρχει ανάγκη έξαρσης του κέντρου, όπως στα βαπτιστήρια και τα μαρτύρια. Ανταποκρίνεται δε παράλληλα και σε ορισμένες θεολογικές και συμβολικές αντιλήψεις[23]. Στη διάδοση των κυκλοτερών κτισμάτων συνέβαλε ακόμη η ίδρυση από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο του κυκλικού μαρτυρίου του Παναγίου Τάφου στα Ιεροσόλυμα[24]. Έτσι, ενώ κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες η βάπτιση γίνεται συχνά σε κάποιο δευτερεύοντα χώρο ή γωνία του ναού, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση αλλά με συμβολική σημασία, όταν αργότερα το βαπτιστήριο διαρθρώνεται ως εξειδικευμένος προς τη χρήση αυτή χώρος, αναβιώνουν όλο και συχνότερα τα σχήματα του τετρακόγχου, του οκταγώνου ή του κύκλου, ελεύθερα προς τα έξω ή εγγεγραμμένα σε τετράγωνο.

Εικ. 3. Το εσωτερικό του βαπτιστηρίου του Αγίου Ιωάννη.

Γενικά, τα παντοειδή περίκεντρα κτίρια ανήκουν στη ρωμαϊκή παράδοση και υιοθετήθηκαν από τους χριστιανούς σε μαυσωλεία, τάφους και βαπτιστήρια. Ειδικότερα το οκτάγωνο χρησιμοποιείται ήδη κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, κυρίως δε κατά τη ρωμαϊκή αλλά και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, οπότε αποκτά και ιδιαίτερη συμβολική σημασία[25]. Ως χαρακτηριστικό, με ελληνική καταγωγή, οκταγωνικό κτίριο, σχετιζόμενο και αυτό μάλιστα με το νερό, αναφέρουμε το Ρολόι του Ανδρονίκου του Κυρρήστου ή Πύργο των Ανέμων, του 1ου π.Χ. αιώνα, στην Αθήνα. Το ρωμαϊκό οκτάγωνο έφερε συνήθως εσωτερικές συμμετρικές κόγχες, διατεταγμένες κατά τους κυρίως άξονες ή διαγωνίως και εκαλύπτετο, κατά το πλείστον, με κτιστό από οπτοπλίνθους ημισφαιρικό θόλο. Ως παραδείγματα ανταποκρινόμενα στο γενικό αυτό σχήμα, μεταξύ άλλων, αναφέρονται: Η κεντρική κυκλική αίθουσα των Θερμών του Καρακάλα στη Ρώμη (εσωτ. διαμ. 38 μ.), η βορειοδυτική μεγάλη τετράκογχη αίθουσα της έπαυλης του Αδριανού στο Tivoli (εσωτ. διαστ. 9×9 μ.) και το μεγάλο τετράκογχο οκτάγωνο των ανακτόρων του

[23] Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 42-43.

[24] Ό.π., 42 σημ. 7.

[25] Γ. Κνιθάκης, «Το οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης», *ΑΔ* 30 (1975), Μελέτες, 96-120. St. Pelekanides, «Kultprobleme im Apostel-Paulus-Oktagon von Philippi im einem älteren Heroenkult», *Atti del IX Congresso Internationale di Archeologia Cristiana, Roma 1976*, Πόλη του Βατικανού 1978, τ. II, 393-397. D. Pallas, «Die Baptisterien und die Kirchengebände im altchristlichen Griechenland», *Festschrift für K. Wessel*, Μόναχο 1988, 215-230. S. Ristow, *Frühchristliche Baptisterien*, Münster 1988, 77-81. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1991, 84-103, 119-129 κ.ε., σποράδην. Ν. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική τέχνη. Ναοδομία*, Αθήνα 1998, 49-50 σημ. 39.

Διοκλητιανού στο Split της Κροατίας (εσωτ. διαστ. 13×13 μ.)[26] κ.ά. Οι μορφές αυτές αργότερα επέδρασαν, εκτός από τα βαπτιστήρια, και σε άλλα, διαφορετικού χαρακτήρα κτίρια, στα μαρτύρια και στους μεγάλους οκταγωνικούς ναούς, όπως είναι ο Άγιος Βιτάλιος στη Ραβέννα ή ο ναός των Αγίων Σεργίου και Βάκχου στην Κωνσταντινούπολη[27].

Ας επιχειρήσουμε, αφού καθορισθούν τα βασικά μορφολογικά στοιχεία του μνημείου, να το τοποθετήσουμε τυπολογικά σε σχέση και με τα υπόλοιπα βαπτιστήρια της Κω. Πρόκειται για κτίριο:

- Εγγεγραμμένο σε τετράγωνο.
- Κυκλοτερές εσωτερικά (κυκλικό, όχι οκταγωνικό).
- Με εσωτερική κυκλική κιονοστοιχία (περιστύλιο).
- Με τέσσερις ημικυκλικές κόγχες (διατεταγμένες, όχι κατά τους κυρίως άξονες, αλλά διαγωνίως).

Θα πρέπει επίσης να σημειώσουμε τις εξής δύο, πολύ βασικές κατά τη γνώμη μου, παρατηρήσεις: α) Αν και η διάταξη των κιόνων παραπέμπει στο οκτάγωνο, το σχήμα αυτό δεν συμμετέχει πουθενά στη γεωμετρία του κτιρίου. β) Δεν υπάρχει στον εσωτερικό χώρο απολύτως καμιά ευθεία, αλλά ούτε και καμιά επίπεδη επιφάνεια, με μόνη εξαίρεση το δάπεδο. Ο εσωτερικός χώρος σχηματίζεται από την αλληλοτομία κυλινδρικών (περιμετρική τοιχοποιία), σφαιρικών (τρούλλος) και κωνικών (στέγαση) επιφανειών. Τα παραπάνω στοιχεία είναι άλλωστε αυτά που διαρθρώνουν την τόσο ενδιαφέρουσα, από μορφολογικής απόψεως, γεωμετρία του εσωτερικού χώρου.

Κατά την τυπολογική εξέταση και τις συγκρίσεις που θα ακολουθήσουν, δεν θα αναφερθούμε ουσιαστικά στη μορφή της στέγασης των κτιρίων, δεδομένου ότι στη συντριπτική πλειονότητα των βαπτιστηρίων αυτή δεν σώζεται. Κατά γενικό κανόνα πάντως η στέγαση του κεντρικού χώρου γινόταν με ημισφαιρικό θόλο, η δε μετάβαση από τον κύκλο στο τετράγωνο γινόταν, όπου αυτό απαιτείτο, κατά διαφόρους τρόπους ανάλογα με την περίπτωση.

Θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρουμε εδώ τις ομοιότητες που παρουσιάζει το βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννη της Κω με δύο μεγάλα και αξιόλογα βαπτιστήρια, το ένα σε άμεση γειτνίαση και το άλλο στην ευρύτερη περιοχή. Πρόκειται για το βαπτιστήριο της μεγάλης βασιλικής που ανεσκάφη στο οικόπεδο Χατζηανδρέου στη Ρόδο, στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε, και είναι το μόνο στη Δωδεκάνησο που μπορεί να συγκριθεί ως προς το μέγεθος με αυτό του Αγίου Ιωάννη. Αυτό άλλωστε δεν είναι παράδοξο, εφόσον το ένα ανήκε στη μεγαλύτερη βασιλική της Ρόδου, ενώ το άλλο αντίστοιχα στη μεγαλύτερη σήμερα γνωστή βασιλική της Κω.

Το περίγραμμα του βαπτιστηρίου της βασιλικής Χατζηανδρέου είναι πολύ δυσδιάκριτο σήμερα εξαιτίας των πολυκατοικιών που έχουν κτισθεί ολόγυρα και θεμελιωθεί με μεγάλα πέδιλα στο χώρο του μνημείου. Μπορούμε να εκτιμήσουμε όμως ότι οι εξωτερικές διαστάσεις του θα ήταν περίπου 15×15 μ. Στο μέσο υπάρχει μεγάλη σταυροειδής κολυμβήθρα, διαστ. 3×4 μ., με ενδιαφέρον υδραυλικό σύστημα υδροδότησης, που προκαλούσε την αναπήδηση του ύδατος, και αποχέτευσης με μολύβδινο σωλήνα. Οι δύο κεραίες του σταυρού καταλήγουν σε ημικύκλιο, ενώ οι δύο άλλες φέρουν κλίμακες καθόδου με ορθομαρμαρώσεις. Το άλλο βαπτιστήριο είναι της Αγίας Σοφίας[28] στην Κωνσταντινούπολη. Το εγγεγραμμένο σε τετράγωνο κυκλοτερές σχήμα του, οι τέσσερις ημικυκλικές γωνιακές κόγχες, ο επιμήκης «εξώτερος οίκος» στα δυτικά, ακόμη και η μικρή κόγχη του ανατολικού τοίχου, συνθέτουν τα κοινά τυπολογικά χαρακτηριστικά των δύο κτιρίων. Αντίθετα, η εσωτερική οκταγωνική διατομή του βαπτιστηρίου της Αγίας Σοφίας, η απουσία κυκλικής κιονοστοιχίας, αλλά και οι κατά πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις του (16,50×16,50 μ.) αποτελούν τα γνωρίσματα διαφοροποίησης.

Τυπολογικές συγγένειες των βαπτιστηρίων της Κω[29]

Στην Κω, εκτός από το εξεταζόμενο, έχουν εντοπισθεί οκτώ ακόμη παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια, τα περισ-

---

[26] Παρόμοια μορφή είχαν βέβαια και άλλα μεγάλα, αλλά με διαφορετική χρήση κτίρια, όπως τα μαυσωλεία· το Πάνθεον της Ρώμης λ.χ. αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα.

[27] Γ. Σωτηρίου, «Οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως ἤ τά μαρτύρια», *BNJb* 14 (1937-1938), 279-298. Α. Φυτράκης, *Λείψανα καί τάφοι μαρτύρων κατά τούς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, Αθήνα 1955, 53, 91.

[28] Γ. Σωτηρίου, *Ἡ Ἁγία Σοφία τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα 1955, 63-67, εικ. 19. Ristow, ό.π., 246-247. R. Mainstone, *Hagia Sophia*, Νέα Υόρκη 1988, 24-26, 114, 122-124, 135, 226, εικ. 20, 22, 140, 141, 149. Γκιολές, ό.π., 122-125.

[29] A. K. Orlandos, «Les baptistères du Dodécanèse», *Actes du Ve CIAC*, StAntCr, Ρώμη 1957, 1929 κ.ε., 199-211 (στο εξής: «Les baptistères»), όπου υπάρχει σύντομος σχολιασμός του βαπτιστηρίου του Αγίου Ιωάννη, καθώς και συγκρίσεις με τα άλλα βαπτιστήρια της Κω, αρκετά από τα οποία ανεσκάφησαν από τον ίδιο. Και εδώ αναπα-

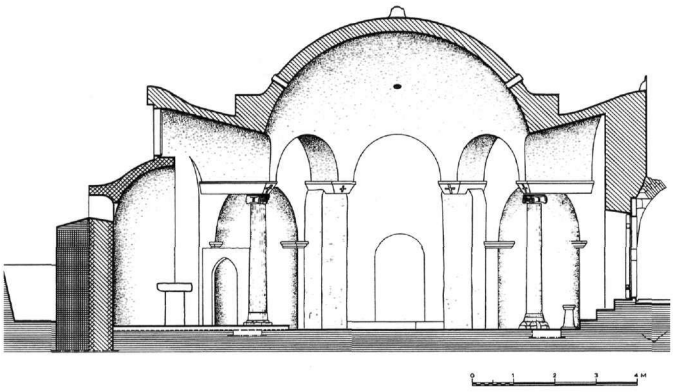

Εικ. 4. Βαπτιστήριο Αγίου Ιωάννη. Τομή από Α. προς Δ. (Σχέδ. Α. Ποζιόπουλος).

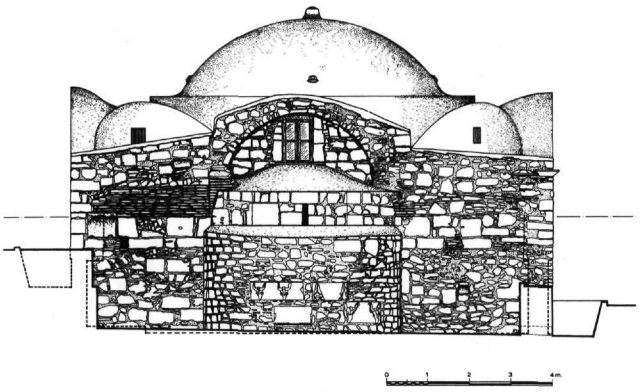

Εικ. 5. Βαπτιστήριο Αγίου Ιωάννη. Η ανατολική πλευρά (Σχέδ. Α. Ποζιόπουλος).

σότερα από τα οποία αποκαλύφθηκαν ύστερα από ανασκαφές. Επειδή μερικά από αυτά παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με το βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννη (βλ. Εικ. 9), κρίνουμε ενδιαφέρουσες κάποιες συγκρίσεις, με σκοπό την τυπολογική τοποθέτησή του σε σχέση με τα μνημεία του άμεσου περιβάλλοντός του. Η εξέταση θα γίνει αρχίζοντας από το μνημείο με τη μικρότερη τυπολογική συγγένεια, προχωρώντας βαθμιαία προς αυτά που παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη συνάφεια:

Ομάδα 1. Στη θέση Λάμπη, στο ακρωτήριο Σκανδάριον, όχι μακριά από την πόλη της Κω, έχει ανασκαφεί τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική, του τέλους του 5ου ή των αρχών του 6ου αιώνα[30]. Το βαπτιστήριο, που έχει σταυροειδή κολυμβήθρα, καταλαμβάνει το ανατολικό άκρο του βόρειου κλίτους χωρίς να παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερη διαμόρφωση και ως εκ τούτου δεν έχει σχέση με αυτό του Αγίου Ιωάννη.

Ομάδα 2. Τα βαπτιστήρια της ομάδας έχουν ως κοινό γνώρισμα με το βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννη το γενικό τετράγωνο σχήμα τους:

α) Το βαπτιστήριο του ενός από τους δύο παλαιοχριστιανικούς ναούς που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή του μεγάλου σήμερα αρχαιολογικού χώρου των δυτικών Θερμών (Εικ. 6α) στην πόλη της Κω[31]. Πρόκειται για ενιαίο χώρο, εσωτ. διαστ. 6,50×6,50 μ., με αβαθείς κόγχες –υπολείμματα ίσως αψίδων– στους τέσσερις τοίχους, που περικλείουν κολυμβήθρα με δύο μικρές κλίμακες καθόδου και υπολείμματα ορθομαρμάρωσης.

β) Σε απόσταση περίπου 2 χλμ. ΝΑ. της Κω, προς τη θέση Ψαλίδι, ανεσκάφη παλαιοχριστιανική βασιλική, η λεγομένη του Αγίου Γαβριήλ[32]. Μεταξύ των προσκτισμάτων υπάρχει και απλός τετράγωνος χώρος, διαστ. 3,50×3,50 μ. (Εικ. 6β), σωζόμενος μέχρις ύψους 1,30 μ. περίπου, με σταυροειδή κολυμβήθρα στο μέσον, που αποτελούσε το φωτιστήριο του βαπτιστηρίου της βασιλικής.

γ) Βαπτιστήριο Αγίου Παύλου στο Ζηπάρι (Εικ. 6γ). Ανήκει σε τρίκλιτη βασιλική, διαστ. 21,60×15 μ., που περιβάλλεται από διάφορα προσκτίσματα και χρονολογείται στο διάστημα 469-554[33]. Το φωτιστήριο του βαπτιστηρίου αποτελείται από τετράγωνο χώρο, εξωτ. διαστ. 6,10×6,10 μ., που διασώζει μεγάλο μέρος της ανωδομής και της θολοδομίας του, κατασκευασμένες κυρίως από οπτοπλίνθους. Στους τέσσερις τοίχους υπάρχουν αβαθή τοξωτά αψιδώματα που έφεραν τον ημισφαιρικό θόλο.

δ) Βαπτιστήριο παλαιοχριστιανικής βασιλικής Αγίου Στεφάνου στην Κέφαλο (Εικ. 6δ). Βρίσκεται ανατολικά

ράγεται η ίδια πρόχειρη αποτύπωση της ανακοίνωσης στην Ακαδημία (βλ. υποσημ. 12).

[30] Balducci, *Baciliche*, 29-32. Π. Λαζαρίδης, «Συμβολή εἰς τήν μελέτην τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου», *Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1955, 231. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 122-123, εικ. ΙΧθ.

[31] Morricone, «Scani e ricerche», 228-230. Orlandos, «Les baptistères», 202-203. Λαζαρίδης, ό.π., 231. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 119-121, εικ. VIIζ.

[32] Balducci, *Baciliche*, 32-46. Morricone, «Scani e ricerche», 327. Orlandos, «Les baptistères», 203. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 123-124, εικ. VIIIβ.

[33] Balducci, *Baciliche*, 22-23. Orlandos, «Les baptistères», 203-205, εικ. 10, σ. 207. Katchatrian, ό.π. (υποσημ. 12), 79, εικ. 183. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 115-116, εικ. VIIIη.

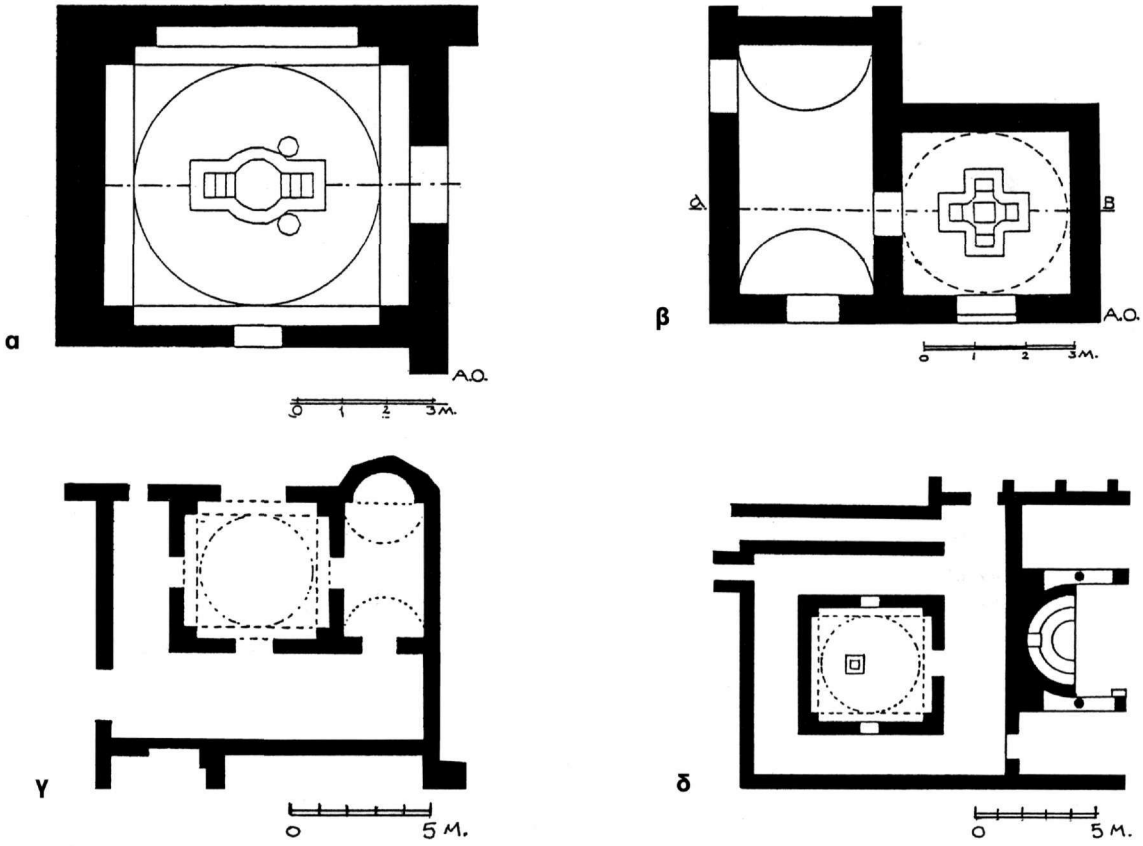

Εικ. 6. Βαπτιστήρια στη νήσο Κω: α. Βασιλικής των δυτικών Θερμών στην πόλη της Κω, β. Βασιλικής Αγίου Γαβριήλ, γ. Βασιλικής Αγίου Παύλου στο Ζηπάρι, δ. Βασιλικής Αγίου Στεφάνου στην Κέφαλο.

της κόγχης της βορειότερης από τις δύο βασιλικές που ανεσκάφησαν και η οποία έχει αξιόλογο σύνθρονο[34]. Το φωτιστήριο αποτελείται από, ανάλογο με τους προηγούμενους, τετράγωνο χώρο, εξωτ. διαστ. 5,90×5,90 μ., που περιβάλλεται και από τις τέσσερις πλευρές με διάδρομο. Στο εσωτερικό υπάρχει, έκκεντρα τοποθετημένη, μικρή τετράγωνη κολυμβήθρα.

Ομάδα 3. Το βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννη στο Μαστιχάρι (Εικ. 7) αποτελεί πρόσκτισμα προσκολλημένο στο ανατολικό άκρο του βόρειου κλίτους της ομώνυμης βασιλικής, που χρονολογείται γύρω στο 500 μ.Χ.[35]. Προς τα δυτικά υπάρχει ορθογωνικός χώρος που θα χρησίμευε προφανώς ως «εξώτερος οίκος». Προς ανατολάς συναντούμε το φωτιστήριο που διαμορφώνεται οκταγωνικό στο εσωτερικό, εγγεγραμμένο σε τετράγωνο, εξωτ. διαστ. 6,80×6,80 μ.[36]. Ο τύπος αυτός επιχωριάζει σε ολόκληρο τον πρωτοχριστιανικό κόσμο και είναι αξιοπερίεργο το γεγονός ότι στην Κω εκπροσωπείται μόνο από αυτό το παράδειγμα. Η ομοιότητα με το βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννη στην πόλη της Κω έγκειται στην ύπαρξη των τεσσάρων γωνιακών ημικυκλικών κογχών, καθώς και στην αξονικώς διατεταγμένη κόγχη του επισκοπικού θρόνου, στην ανατολική πλευρά, που θα υπήρχε πιθανότατα και στο βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννη πριν αντικατασταθεί από την κόγχη του ιερού του μεταγενέστερου βυζαντινού ναού. Είναι πιθανό δε

[34] Balducci, *Baciliche*, 16. Orlandos, «Les baptistères», 205, εικ. 8. Katchatrian, ό.π. (υποσημ. 12), 79, εικ. 184. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 118-119, εικ. VIIIι.

[35] Α. Κ. Ορλάνδος, «Ἀνασκαφή εἰς Μαστιχάρη τῆς Κω», *ΠΑΕ* 1955, 284-287. Ο ίδιος, «Δύο παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί τῆς Κῶ», *ΑΕ* 1966, 4 κ.ε. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 124-126, εικ. ΙΧβ.

[36] Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 41-48, 75-80. Orlandos, «Les baptistères», 199, 203-204 εικ. 6, σ. 205-206 εικ. 11. Katchatrian, ό.π. (υποσημ. 12), 79, εικ. 162.

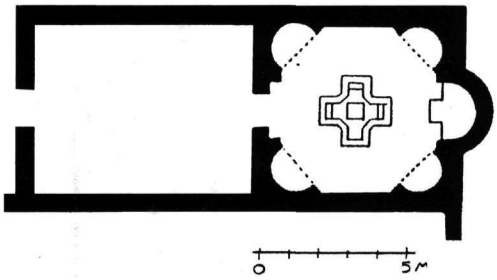

Εικ. 7. Κως. Βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννη στο Μαστιχάρι.

και η κεντρική σταυροειδής κολυμβήθρα να αποτελούσε κοινό γνώρισμα μεταξύ τους, όμως δεν υπάρχουν προς το παρόν στοιχεία προς σύγκριση σχετικά με το θέμα αυτό στο μνημείο της πόλης. Ως στοιχεία διαφοροποίησης σημειώνουμε την οκταγωνική εσωτερική διατομή και το κατά πολύ μικρότερο μέγεθος.

Ομάδα 4. Τα δύο βαπτιστήρια που αναφέρονται παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον δεδομένου ότι ανήκουν στον ίδιο ακριβώς μορφολογικό τύπο με αυτό του Αγίου Ιωάννη[37]. Είναι τα πλέον συναφή μνημεία από τυπολογικής απόψεως όχι μόνο στον ελληνικό αλλά και στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου. Πρόκειται για βαπτιστήρια κυκλικά, εγγεγραμμένα σε τετράγωνο, με εσωτερική, επίσης κυκλική, κιονοστοιχία και ημικυκλικές κόγχες:

α) Βαπτιστήριο στη θέση Καπαμάς, έξω από το χωριό Ζηπάρι (Εικ. 8α). Ανήκει σε τρίκλιτη βασιλική που αποκαλύφθηκε με ανασκαφή και έχει διαστάσεις 17× 16,30 μ.[38]. Στη βόρεια, τη δυτική και τη νότια πλευρά υπάρχει από μία θύρα που επικοινωνεί με διάδρομο που περιτρέχει τις τρεις αυτές πλευρές. Το τετράγωνο, στο οποίο εγγράφεται το φωτιστήριο, έχει διαστάσεις 6,60×6,60 μ., ενώ ο εσωτερικός χώρος διάμετρο 5,50 μ. Το γεγονός ότι η ανωδομή του σώζεται σε ύψος σχεδόν 4 μ. συμβάλλει στην παροχή επιπλέον πληροφοριών: Στις τέσσερις γωνίες υπάρχει από μία ημικυκλική κόγχη καλυπτόμενη από τεταρτοσφαίριο. Στα τμήματα της εσωτερικής κυλινδρικής παρειάς, που διαμορφώνονται ανάμεσα στις γωνιακές κόγχες και στα υπόλοιπα ανοίγματα, δηλαδή οκτώ τον αριθμό, υπήρχαν ισάριθμοι κίονες σχεδόν σε επαφή με την τοιχοποιία. Η κατ' αυτόν τον τρόπο σχηματιζόμενη κυκλική κιονοστοιχία έφερε, προφανώς, τον ημισφαιρικό τρούλλο που κάλυπτε ολό-

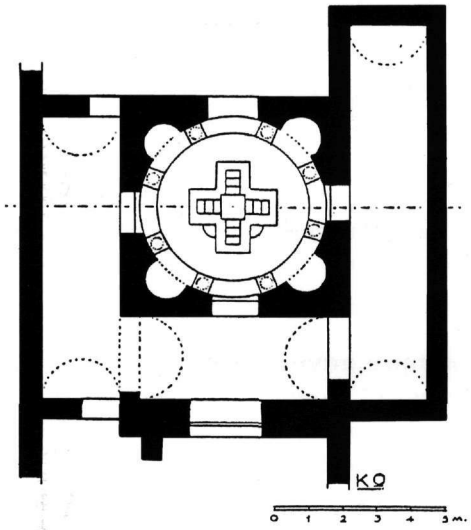

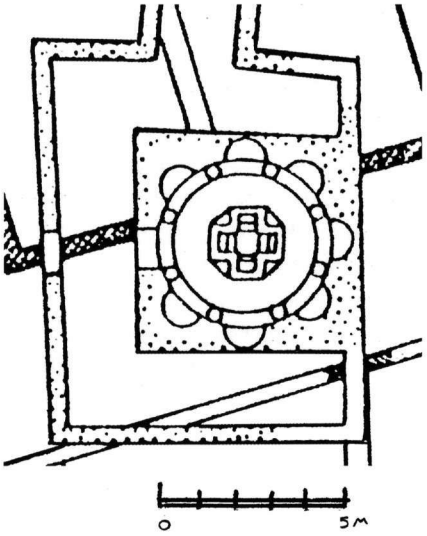

Εικ. 8. Βαπτιστήρια στη νήσο Κω: α. Στη θέση Καπαμάς, β. Βασιλικής Λιμένος στην πόλη της Κω.

[37] Orlandos, «Les baptistères», 206. Ο Ορλάνδος, αν και αναφέρεται στον πιθανότατα κοινό τρόπο στέγασης των τριών βαπτιστηρίων, δεν σημειώνει τη γενική τυπολογική ομοιότητά τους.

[38] Morricone, «Scani e ricerche», 328-329. Λαζαρίδης, ό.π. (υποσημ. 30), 232. Orlandos, «Les baptistères», 203-207. Ο ίδιος, «Δύο παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί», ό.π. (υποσημ. 35), 1. Katchatrian, ό.π. (υποσημ. 12), 79, εικ. 185. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 117-118, εικ. VIIIθ.

κληρο το φωτιστήριο. Στο κέντρο του κυκλικού δαπέδου υπάρχει τυπική σταυροειδής κολυμβήθρα με τέσσερις μικρές κλίμακες καθόδου.

β) Βαπτιστήριο βασιλικής Λιμένος (Εικ. 8β), στην πόλη της Κω. Στις ανασκαφές που έγιναν στο χώρο του παλαιού Βούργου, ύστερα από το σεισμό του 1953, απεκαλύφθη μεγάλη τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική, διαστ. 35×22,50 μ.[39]. Νοτίως της βασιλικής και προς ΝΑ. του ως σήμερα σωζόμενου τζαμιού του «Γαζή-Λοτζά Χασάν Πασά»[40], υπάρχει το βαπτιστήριο που επικοινωνούσε με τη βασιλική μέσω διαδρόμου. Το φωτιστήριο αποτελείται από χώρο κυκλικό εσωτερικά, διαμέτρου 5,40 μ., εγγεγραμμένο σε τετράγωνο, διαστ. 7,35× 7,10 μ. Σε αντίθεση με το βαπτιστήριο του Καπαμά, εδώ διανοίγεται μόνο μία θύρα στο μέσον του δυτικού τοίχου του φωτιστηρίου. Στο μέσον του καθενός από τους άλλους τρεις τοίχους διαμορφώνεται εσωτερικά από μία ημικυκλική κόγχη. Μαζί με τις τέσσερις παρόμοιες κόγχες που διανοίγονταν από μία σε κάθε γωνία, το φωτιστήριο διέθετε επτά συνολικά κόγχες που συνέθεταν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του. Και εδώ, μπροστά από τα οκτώ εξέχοντα τμήματα της κυλινδρικής επιφάνειας, υπήρχαν ισάριθμοι κίονες που σχημάτιζαν κυκλική κιονοστοιχία η οποία θα έφερε τον ημισφαιρικό θόλο. Στο κέντρο του δαπέδου υπάρχει παρόμοια σταυροειδής κολυμβήθρα, εγγεγραμμένη όμως σε οκτάγωνο. Είναι προφανές ότι οι ομοιότητες μεταξύ των δύο αυτών μνημείων είναι πολύ μεγάλες.

Ως βασική διαφορά μεταξύ των δύο προαναφερθέντων φωτιστηρίων και αυτού του Αγίου Ιωάννη πρέπει να θεωρηθεί η απόσταση που υπάρχει μεταξύ του περιστυλίου του τελευταίου από την εσωτερική παρειά της περιμετρικής τοιχοποιίας. Η δυνατότητα αυτή προέκυπτε από τις μεγάλες διαστάσεις του, αλλά ήταν και ευνοϊκή για τη μείωση του υπερβολικά μεγάλου ανοίγματος που θα είχε ο τρούλλος στην περίπτωση που η κιονοστοιχία θα ήταν σε επαφή με τους τοίχους. Η διάταξη αυτή έδινε επιπλέον τη δυνατότητα κυκλοφορίας γύρω από την κιονοστοιχία και τα θωράκια, που θα ήταν χρήσιμη για λειτουργικούς λόγους.

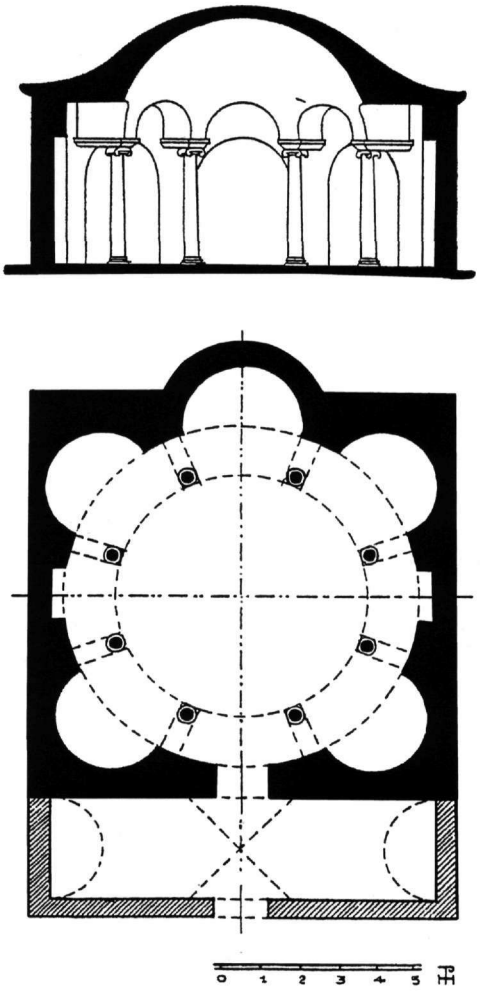

Εικ. 9. Αναπαράσταση του βαπτιστηρίου του Αγίου Ιωάννη κατά Α. Ορλάνδο.

Οι ομοιότητες πάντως μεταξύ των τριών παραπάνω κτιρίων, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι και η ίδρυσή τους τοποθετείται στην ίδια χρονική περίοδο, μεταξύ δηλαδή των σεισμών του 469 και του 554[41], μας οδηγεί στη σκέψη ότι τα βαπτιστήρια του Καπαμά και της βασιλικής του Λιμένος πιθανότατα μιμήθηκαν, ως προς τη

[39] Morricone «Scani e ricerche», 59 εικ. 8, σ. 65-66 και 330. Λαζαρίδης, ό.π. (υποσημ. 30), 231. Orlandos, «Les baptistères», 1. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 121-122.

[40] Το τζαμί βρίσκεται στη λεγόμενη πλατεία της Λόζιας και είναι περισσότερο γνωστό ως τζαμί της Λότζιας, της Λόζιας ή τζαμί Loggia, ονομασίες οφειλόμενες μάλλον σε παραφθορά την εποχή της ιταλοκρατίας.

[41] Στο διάστημα μεταξύ των δύο αυτών σεισμών, που αποτελεί μία από τις λαμπρότερες περιόδους της πόλης, εγείρονται και τα σημαντικότερα παλαιοχριστιανικά κτίρια (Morricone, «Scani e ricerche», 330. Orlandos, «Les baptistères», 199. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 116-119). Μετά το 554 φαίνεται ότι οι πολιτικοοικονομικές συνθήκες δεν επέτρεψαν στην Κω να ανακτήσει την παλαιά της λαμπρότητα.

μορφή, το μεγάλο βαπτιστήριο της λαμπρότερης τότε βασιλικής της πόλης της Κω. Στο συμπέρασμα αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος τύπος δεν συναντάται πουθενά αλλού στον ελληνικό χώρο, εκτός από την Κω. Αλλά και σε ολόκληρη τη γεωγραφική έκταση των μνημείων των πρώτων χριστιανικών αιώνων αν ανατρέξουμε, συναντούμε ένα μόνο δείγμα με τόσο έντονες, ως προς τον τύπο αυτό, ομοιότητες, και μάλιστα όχι μακριά από την Κω, το βαπτιστήριο της Μιλήτου. Οι ομοιότητες που παρουσιάζει, ειδικά με το βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννη, είναι εντυπωσιακές[42] και ως προς την απόσταση του περιστυλίου από τους περιμετρικούς τοίχους, αλλά και ως προς τις γενικές διαστάσεις τους:

	ΒΑΠΤΙΣΤ. ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ	*ΒΑΠΤΙΣΤ. ΜΙΛΗΤΟΥ*[43]
Εξωτ. διαστ.	11,60×11,60 μ.	11,20×11,20 μ.
Εσωτ. διάμ.	10,10 μ.	10,10 μ.
Διάμ. περιστυλίου	7,20 μ.	7,20 μ.

Όπως προκύπτει, πρόκειται ουσιαστικά για ίδια ακριβώς κτίσματα. Το ερώτημα είναι ποιο κατασκευάστηκε πρώτο. Το βαπτιστήριο της Μιλήτου χρονολογείται πριν από τον 7ο αιώνα χωρίς να δίνονται περαιτέρω στοιχεία. Αν όμως λάβουμε υπόψη ότι, όπως υποστηρίζει και ο Ορλάνδος, τα μεγάλα κέντρα της Μικράς Ασίας επηρέασαν έντονα τα Δωδεκάνησα[44], το βαπτιστήριο της Μιλήτου θα πρέπει να είναι προγενέστερο από της Κω, οπότε η σωστή σειρά θα έχει ως εξής: Το βαπτιστήριο της Μιλήτου αντιγράφεται από αυτό του Αγίου Ιωάννη, το οποίο στη συνέχεια μιμούνται, ως προς τη μορφή και την κατασκευή, τα μικρότερα βαπτιστήρια του Καπαμά και του Λιμένος της Κω.

---

[42] Th. Wiegand, *Sitzungsberichte der Kais. Preussischen Akademie der Wissenschaftern*, Βερολίνο 1904, 1908, 87-89 και εικ. 7. V. Schultze, *Altchristliche Städte und Landschaften*, Λειψία 1913, τ. ΙΙ, 176, εικ. 62. Orlandos, «Les baptistères», 211. Κατά τον Th. Wiegand, που μελέτησε εκτενώς τα χριστιανικά μνημεία της Μικράς Ασίας, πρόκειται για ναό. Ο Ορλάνδος όμως το συγκρίνει με τον Άγιο Ιωάννη και έχοντας προφανώς υπόψη του και τα δύο άλλα, παρόμοια μνημεία της Κω, το ταυτίζει σαφώς με βαπτιστήριο. Πιθανότατα το αρχικό βαπτιστήριο να μετετράπη αργότερα σε ναό, όπως ακριβώς συνέβη και με τον Άγιο Ιωάννη, Katchatrian, ό.π. (υποσημ. 12), 80, εικ. 181.

[43] Οι αναφερόμενες διαστάσεις του βαπτιστηρίου της Μιλήτου δεν είναι απόλυτα ακριβείς, διότι έγιναν με αναγωγή από τη γραφική κλίμακα ενός μικρού σχετικά σχεδίου, είναι όμως οπωσδήποτε ενδεικτικές

[44] Orlandos, «Les baptistères», 211.

Aris Poziopoulos

LE BAPTISTÈRE PALÉOCHRÉTIEN DE HAGHIOS IOANNIS DE LA VILLE DE COS. QUESTIONS TYPOLOGIQUES

Le monument en question se trouve à environ 800 m au sud du port de la ville de Cos. Il était annexé au côté sud-ouest d'une basilique de très grandes dimensions, qui était parmi les plus importantes, non pas seulement de la Grèce mais, probablement, aussi du Bassin méditerranéen. La basilique s'est effondrée lors du grand tremblement de terre de 554, tandis que le baptistère a échappé à la destruction, du fait, sans doute, de sa contruction extrêmement massive.

Le bâtiment, dont le plan présente la forme générale d'un carré de 11,60 m.de côté, est donc particulièrement grand en comparaison avec d'autres baptistères. Sa paroie intérieure, de forme cylindrique, contien une colonnade concentrique. Sur les huit colonnes initiales, seules trois sont en place, les autres étant remplacées par des piliers qui sont reliés à la maçonnerie extérieure. Aux quatre coins, se trouvent quatre absides de forme semi-cylindrique placées sur les diagonales du carré. Le bâtiment est couvert d' une coupole fortement abaissée, rattachée aux maçonneries verticales au moyen d'un tympan cylindrique bas.

Le baptistère, en tant que bâtiment désormais isolé, a été transformé en église, probablement au cours du XIVe siècle. L'axe de symétrie initial Nord-Sud, s'est déplacé, pour être orienté Est-Ouest, ce qui convenait mieux à la disposition de sa nouvelle fonction. Le portail central du côté Nord, qui menait à la basilique, a été supprimé, l'entrée secondaire du côté Ouest devenant l' entrée principale de l'église. Le cœur, de forme semi-cylindrique à l'intérieur et semi-hexagonale à l'extérieur, à été édifié au milieu du côté Est. Au cours de cette transformation, le bassin du baptistère, qui occupait le centre de l'édifice, a été supprimé.

On tentera en suite d'établir les relations typologiques entre le baptistère de Haghios Ioannis et les autres baptistères de l'île, ainsi que de ceux qui se trouvent au proche voisinage. L'examen commence par ceux qui présentent peu de similitudes, pour aboutir aux exemples les plus semblables:

Groupe 1. Edifices qui ne présentent presque aucune similitude : A la place Lambi, au cap Scandarion, non loin de la ville de Cos.

Groupe 2. Edifices de plan carré : a) Baptistère de la basilique qui se dresse sur les ruines des Thermes du quartier Ouest de la ville de Cos ; b) Baptistère de la basilique de Saint Paul à Zipari ; c) Celui de la basilique de Saint Gabriel au Sud-Est de la ville ; d) Baptistère de la basilique de Saint Stéphane prés de la bourgade de Kefalos au Sud de l'île.

Groupe 3. Edifices avec absides aux quatre coins : Baptistère de la basilique de Saint Jean à Mastichari sur la côte ouest de l'île.

Groupe 4. Edifices carrés, circulaires à l'intérieur, contenant une colonnade concentrique : a) À la place Kapamas, près du village Zipari ; b) Baptistère de la grande basilique, près du port de la ville de Cos.

Enfin, sont traitées les similitudes, surtout en ce qui concerne les dimension et les influences, qui existent entre l'édifice en question, celui de la basilique de Milète et le baptistère de Sainte Sophie de Constantinople.